

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΡΟΛΟ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΩΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΨΥΧΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΡΑΧΩΝ ΣΕ ΑΓΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΡΙΤΣΙΑ

Κατερίνα Μανιαδάκη*
Ευθύμιος Κάκουρος**

Περίληψη

Η συχνότητα εμφάνισης ορισμένων ψυχικών διαταραχών διαφοροποιείται συχνά ανάλογα με το φύλο του ατόμου. Έχει διαπιστωθεί ότι οι διαταραχές διασπαστικής συμπεριφοράς εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στον αντρικό πληθυσμό (Cloninger et al., 1978), ενώ οι διαταραχές άγχους και διάθεσης εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στο γυναικείο πληθυσμό (Robins et al., 1984). Στην εργασία αυτή επιχειρείται η παρουσίαση ενός αιτιολογικού μηχανισμού των διαφορών αυτών στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης.

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ανταγωνιστική και διεκδικητική συμπεριφορά καθώς και η εκδήλωση θυμού και επιθετικότητας είναι περισσότερο αποδεκτές όταν εκδηλώνονται από αγόρια. Αντίθετα, η υποχωρητική και συνεργατική συμπεριφορά καθώς και η εκδήλωση φόβου και αδυναμίας είναι συνήθως αποδεκτές στα κορίτσια. Μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης αγοριών και κοριτσιών μεταφέρονται μηνύματα συμμόρφωσης με τις κοινωνικές προσδοκίες για το φύλο τους. Η υιοθέτηση και εσωτερίκευση των προσδοκιών αυτών διευκολύνει την εκδήλωση διαταραχών διασπαστικής συμπεριφοράς στα αγόρια, όταν υπάρχει η ανάλογη προδιάθεση και διαμορφώνει γόνιμο έδαφος για την εκδήλωση διαταραχών άγχους και κατάθλιψης στα κορίτσια, λόγω αυξημένων βιωμάτων ενοχών και μεταστροφής των επιθετικών τάσεων προς τον ίδιο τους τον εαυτό.¹

Εισαγωγή

Η συχνότητα εμφάνισης ορισμένων ψυχικών διαταραχών, τόσο στους ενήλικες όσο και στα παιδιά, διαφοροποιείται συχνά ανάλογα με το φύλο. Έχει διαπιστωθεί για παράδειγμα ότι οι διαταραχές διασπαστικής συμπεριφοράς εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στον αντρικό πληθυσμό (Cloninger et al., 198), ενώ οι διαταραχές άγχους και διάθεσης εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στο γυναικείο πληθυσμό, ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικοοικονομικού επιπέδου

* Κλινική παιδοψυχολόγος (Ph.D.), ΤΕΙ Αθίνas, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ψυχολογικό Κέντρο «ΑΡΣΗ».

** Κλινικός παιδοψυχολόγος (Ph.D.), Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΕΙ Αθίνas, Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας, Ψυχολογικό Κέντρο «ΑΡΣΗ».

1. **Λέξεις κλειδιά:** διαφυλικές διαφορές, διαταραχές άγχους, διαταραχές συμπεριφοράς, αντιλήψεις, κοινωνικές προσδοκίες, ρόλος του φύλου.

(Robins et al., 1984). Σε γενικές γραμμές, οι άντρες εκδηλώνουν συχνότερα εξωτερικευμένες διαταραχές, ενώ οι γυναίκες εσωτερικευμένες διαταραχές (Zahn-Waxler, 1993). Η κατανόηση των διαφορών αυτών είναι εξέχουσας σημασίας για την ψυχοπαθολογία, καθώς μπορεί να οδηγήσει στον εντοπισμό των παραγόντων κινδύνου και των προστατευτικών παραγόντων για την εμφάνιση ορισμένων διαταραχών σε άντρες και γυναίκες, καθώς και στην αποσαφήνιση του ρόλου του φύλου κατά τη διάγνωση και αντιμετώπιση των διαταραχών αυτών.

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει έναν αιτιολογικό μηχανισμό για τις διαφυλικές διαφορές στις περιπτώσεις των Διαταραχών Διασπαστικής Συμπεριφοράς και των Διαταραχών Άγχους, ο οποίος εντάσσεται στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης και βασίζεται στον κυρίαρχο ρόλο των αντιλήψεων για την προσδοκώμενη συμπεριφορά από αγόρια και κορίτσια καθώς και στην επακόλουθη διαφοροποίηση των πρακτικών κοινωνικοποίησης που υιοθετούνται για τα δύο φύλα.

Διαφυλικές διαφορές στην επιδημιολογία των ψυχικών διαταραχών

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, οι διαφορές στη συχνότητα εμφάνισης ορισμένων διαταραχών σε άντρες και γυναίκες παρουσιάζουν μια συνέχεια από την παιδική ηλικία μέχρι την ενηλικίωση. Με άλλα λόγια, το είδος των διαταραχών που εμφανίζεται συχνότερα στους άντρες, όπως η Αντικοινωνική Διαταραχή της Προσωπικότητας (DSM-IV. APA, 1994), εμφανίζεται συχνότερα και στα αγόρια, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την Εναντιωτική Προκλητική Διαταραχή και τη Διαταραχή Διαγωγής (DSM-IV. APA, 1994). Κατ' αναλογία, η συχνότερη εμφάνιση των Διαταραχών Άγχους στις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες ισχύει επίσης και στην περίπτωση των κοριτσιών έναντι των αγοριών (Earls, 1987).

Οι διαφυλικές διαφορές στην επιδημιολογία των ψυχικών διαταραχών έχουν αποδοθεί κατά καιρούς σε τρεις ευρείες κατηγορίες αιτιών. Πρώτον, έχουν αποδοθεί σε βιολογικούς και οργανικούς παράγοντες, όπως στη διαφορετική γενετική προδιάθεση αγοριών και κοριτσιών για την εκδήλωση ορισμένων διαταραχών, η οποία μπορεί να σχετίζεται είτε με νευροενδοκρινικές διαφορές είτε με διαφορές που αφορούν στο Κεντρικό Νευρικό Σύστημα. Δεύτερον, έχουν αποδοθεί στην ανεπάρκεια των διαγνωστικών κριτηρίων να λαμβάνουν υπόψη το φύλο του ατόμου κατά την αξιολόγηση των συμπτωμάτων του. Τρίτον, έχουν αποδοθεί σε κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με τη διαφορετική κοινωνικοποίηση των αγοριών και των κοριτσιών που απορρέει από τις διαφορετικές προσδοκίες των φορέων κοινωνικοποίησης και τον κοινωνικό ρόλο που αποδίδεται στο κάθε φύλο στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο (Cloninger et al., 1978, Maniadaki et al., 2001).

Σε ορισμένες διαταραχές της παιδικής ηλικίας, όπως στον αυτισμό ο οποίος αποδίδεται σε οργανική αιτιολογία, η ορθή ερμηνεία των διαφυλικών διαφορών στην επιδημιολογία τους είναι πιθανότερο να βασίζεται κυρίως σε βιολογικά μοντέλα. Σε περιπτώσεις άλλων διαταραχών όμως, όπως οι Αγκώδεις Διαταραχές, για τις οποίες δεν έχει σαφώς καταδειχθεί οργανική αιτιολογία, είναι προφανές ότι τα βιολογικά μοντέλα δεν προσφέρουν επαρκή ερμηνεία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι ειδικοί συμφωνούν πως οι περιγραφές των ψυχικών διαταραχών παραπέμπουν στην έννοια της απόκλισης από το «φυσιολογικό», δηλαδή από αυτό που είναι αποδεκτό και ανεκτό με βάση τους κοινωνικούς κανόνες. Επειδή όμως αυτοί οι κοινωνικοί κανόνες διαφοροποιούνται

ανάλογα με το φύλο του ατόμου, τα επίπεδα ανοχής για μορφές συμπεριφοράς που ξεφεύγουν από τις νόρμες ενδέχεται να διαφοροποιούνται για άντρες και γυναίκες (Prior, 1999). Είναι ευνόητο επομένως ότι ακόμα και ο ορισμός της συμπεριφοράς που θεωρείται παθολογική, εφόσον σχετίζεται με το κοινωνικά αποδεκτό, ενδέχεται να είναι διαφορετικός για τα δύο φύλα.

Συνήθειες μορφές κοινωνικοποίησης των δύο φύλων

Σε κάθε κοινωνία, η διαδικασία κοινωνικοποίησης των παιδιών βασίζεται σε ένα σύνολο κανόνων, οι οποίοι οδηγούν στην εκμάθηση συγκεκριμένων μορφών συμπεριφοράς με απώτερο στόχο την υιοθέτηση σαφώς διαφορετικών κοινωνικών ρόλων από τα αγόρια και τα κορίτσια. Στα αγόρια ενθαρρύνονται συνήθως η τόλμη, η διεκδικητικότητα και η ανταγωνιστικότητα, ενώ στα κορίτσια η τρυφερότητα, η συμβιβαστική διάθεση και η τάση για συνεργασία. Η εκδήλωση φόβου είναι περισσότερο αποδεκτή στα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια, ενώ η εκδήλωση θυμού είναι περισσότερο αποδεκτή στα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια. Κατά συνέπεια, τα αγόρια ενθαρρύνονται να συγκρατούν την εκδήλωση του φόβου τους και άλλων παρόμοιων συναισθημάτων και τα κορίτσια την εκδήλωση του θυμού τους και ενδεχόμενων επιθετικών τάσεων. Επιπλέον, στα αγόρια επιβραβεύεται συνήθως η τάση για ανεξαρτησία, ενώ τα κορίτσια μαθαίνουν από νωρίς να υπολογίζουν τη γνώμη των άλλων, να προσπαθούν να μην τους δυσαρεστήσουν και να ικανοποιούν τις προσδοκίες τους (Bem, 1974, Simpson & Stevenson-Hinde, 1985). Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι για τα αγόρια είναι περισσότερο αποδεκτή η εκδήλωση συμπεριφοράς που δηλώνει δύναμη και τάση για κυριαρχία, ενώ για τα κορίτσια είναι περισσότερο αποδεκτή η εκδήλωση συναισθημάτων αδυναμίας και υποχωρητικής συμπεριφοράς καθώς αυτά είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αντρικού και γυναικείου στερεότυπου αντίστοιχα (Timmers et al., 1998).

Ποικίλα ερευνητικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη χρήση διαφορετικών πρακτικών κοινωνικοποίησης για τα αγόρια και τα κορίτσια, τα οποία λαμβάνουν με πολυάριθμους τρόπους το μήνυμα ότι τυχάνουν μεγαλύτερης κοινωνικής αποδοχής εφόσον συμμορφώνονται με τα πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία περιγράψαμε. Η διαφυλική κοινωνικοποίηση ξεκινάει ήδη από τη γέννηση ενός παιδιού. Σύμφωνα με τον Huston (1983), οι γονείς αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο στις ίδιες συναισθηματικές εκδηλώσεις του βρέφους τους ανάλογα με το φύλο του. Η εκδήλωση θυμού από ένα βρέφος - κορίτσι ακολουθείται συνήθως από αρνητική αντίδραση της μητέρας, ενώ η εκδήλωση θυμού από ένα βρέφος - αγόρι ακολουθείται συνήθως από αντίδραση της μητέρας που δηλώνει κατανόηση (Malatesta & Haviland, 1982). Σε πρόσφατη έρευνά μας διαπιστώθηκε ότι η ίδια μορφή διασπαστικής συμπεριφοράς αξιολογείται από γονείς και παιδαγωγούς ως περισσότερο τυπική για τα αγόρια παρά για τα κορίτσια (Maniadaki et al., 2003). Σύμφωνα με τον Kerig και τους συνεργάτες του (1993), διαπιστώνεται ότι, κατά τη νηπιακή ηλικία, οι ενήλικες αγνοούν συχνότερα τα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια όταν αυτά διεκδικούν πράγματα, ενώ δίνουν περισσότερη προσοχή στα κορίτσια όταν αυτά είναι υπάκουα. Επιπλέον, σε έρευνα που έγινε με γονείς αγοριών και κοριτσιών δύο ετών, διαπιστώθηκε ότι οι γονείς εξηγούν συχνότερα στα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια ποιες είναι οι συνέπειες της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς τους για τους άλλους με αποτέλεσμα την αισθητή μείωση της προκλητικής συμπεριφοράς των κοριτσιών, αλλά όχι των αγοριών στην ηλικία των τριών ετών (Smetana, 1989).

Η σχέση μεταξύ διαφυλικής κοινωνικοποίησης και εμφάνισης ψυχικών διαταραχών

Ως αποτέλεσμα της διαφορετικής τους κοινωνικοποίησης, τα αγόρια και τα κορίτσια φαίνεται να κατανοούν πολύ σύντομα ότι οι συναισθηματικές τους εκδηλώσεις τυχάνουν διαφορετικής αποδοχής από το περιβάλλον. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί αφενός τους στόχους που θέτουν τα αγόρια και τα κορίτσια στις διαπροσωπικές τους σχέσεις και αφετέρου το κίνητρο που έχουν για αυτοέλεγχο τόσο σε συναισθηματικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο συμπεριφοράς. Επομένως, ο κοινωνικός ρόλος του φύλου μπορεί να επηρεάσει διαφορετικά τη συμπεριφορά αγοριών και κοριτσιών καθώς η προσδοκώμενη από τους ενήλικες συμπεριφορά των παιδιών είναι περισσότερο διαπροσωπικά προσανατολισμένη στα κορίτσια και ενδοπροσωπικά στα αγόρια.

Οι διαφορετικές προσδοκίες από τα αγόρια και τα κορίτσια, οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικές πρακτικές κοινωνικοποίησης και στη συνέχεια εσωτερικοποιούνται από τα παιδιά, είναι πιθανόν να έχουν μεγάλη σχέση με το είδος των διαταραχών που εκδηλώνονται συχνότερα στο καθένα από τα δύο φύλα. Στην περίπτωση των αγοριών, παράγοντες οι οποίοι ενδέχεται να διευκολύνουν την εκδήλωση Διαταραχών Διασπαστικής Συμπεριφοράς στις περιπτώσεις όπου υπάρχει η αντίστοιχη οργανική προδιάθεση είναι οι εξής:

- α. η αυξημένη ανοχή των ενηλίκων στην εκδήλωση επιθετικότητας και στην έλλειψη αυτοελέγχου,
- β. η περιορισμένη εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων που να προωθούν τη συνεργασία,
- γ. η ενθάρρυνση της ανταγωνιστικότητας και
- δ. ο ελλιπής προσανατολισμός στα συναισθήματα και τις ανάγκες των άλλων.

Στην περίπτωση των κοριτσιών, η διαδικασία παθογένεσης των ψυχικών διαταραχών που εμφανίζονται συχνότερα σε αυτά, δηλαδή των διαταραχών άγχους και διάθεσης, φαίνεται να είναι πιο πολύπλοκη. Όπως προαναφέραμε, τα κορίτσια αναμένεται να είναι υπάκουα, υπεύθυνα, τρυφερά απέναντι στους άλλους και να συγκρατούν τις εκδηλώσεις θυμού και επιθετικότητας. Στις περιπτώσεις εκείνες όπου υπάρχει στα κορίτσια οργανική προδιάθεση για την εκδήλωση Διαταραχών Διασπαστικής Συμπεριφοράς, τα συμπτώματα των διαταραχών αυτών έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα γυναικεία πρότυπα συμπεριφοράς και θέτουν τα κορίτσια αυτά σε μειονεκτικότερη θέση σε σχέση με τα αγόρια που εκδηλώνουν αντίστοιχες μορφές συμπεριφοράς. Η απόρριψη αυτής της συμπεριφοράς από το κοινωνικό περιβάλλον και το ενδεχόμενο να τεθούν τα κορίτσια αυτά στο περιθώριο αποτελούν ισχυρό κίνητρο ελέγχου και περιορισμού αυτών των μορφών συμπεριφοράς από τα ίδια τα κορίτσια. Δεδομένης της μεγαλύτερης σημασίας την οποία αποδίδουν τα κορίτσια στη γνώμη των άλλων και του υψηλότερου κινήτρου για αποδοχή σε σχέση με τα αγόρια, η προσπάθεια περιορισμού αυτών των «ανεπιθύμητων» και «ανάρμοστων» μορφών συμπεριφοράς ενδέχεται να γίνει ακόμα εντατικότερη. Τρία είναι τα πιθανά σενάρια για την έκβαση των δυσκολιών αυτών στα κορίτσια σύμφωνα με τους Keenan and Shaw (1997):

- α) Στις περιπτώσεις των κοριτσιών με ήπια προβλήματα συμπεριφοράς, είναι πιθανή η μείωση αυτών των μορφών συμπεριφοράς με την πάροδο του χρόνου ως αποτέλεσμα της προσπάθειας συμμόρφωσης με τις προσδοκίες του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών συμπεριφοράς, οι οποίες βοηθούν περισσότερο στην προσαρμογή τους στο περιβάλλον.

- β) Σε περιπτώσεις κοριτσιών με σοβαρότερα προβλήματα συμπεριφοράς, είναι πιθανή η αποτυχία της προσπάθειας συμμόρφωσης με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος και η επιδείνωση των προβλημάτων συμπεριφοράς καθώς οι πιθανότητες απόρριψης από το κοινωνικό περιβάλλον είναι αυξημένες.
- γ) Τέλος, υπάρχει μία μεγάλη κατηγορία κοριτσιών τα οποία, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν την παρορμητική και διασπαστική συμπεριφορά τους προκειμένου να ανταποκριθούν στις κοινωνικές προσδοκίες του φύλου τους, στρέφουν το θυμό και τα αρνητικά τους συναισθήματα στον ίδιο τους τον εαυτό. Τα κορίτσια αυτά είναι πιθανότερο να βιώνουν τύψεις και ενοχές επειδή δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στην εικόνα που οι άλλοι περιμένουν από αυτά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των κοριτσιών δίνεται μεγάλη έμφαση στο να υπολογίζουν τη γνώμη των άλλων καθώς και τις συνέπειες της συμπεριφοράς τους στους άλλους, οδηγεί στην ανάπτυξη γνωστικών μηχανισμών και ενός πλαισίου λειτουργίας που ευνοούν την εμφάνιση διαταραχών άγχους και κατάθλιψης.

Ωστόσο η εμφάνιση διαταραχών άγχους και κατάθλιψης με μεγαλύτερη συχνότητα στο γυναικείο σε σχέση με το αντρικό φύλο δεν σχετίζεται μόνο με τη μεταστροφή των πρώιμων προβλημάτων συμπεριφοράς σε τύψεις και ενοχές, οι οποίες μπορεί να εξωτερικευτούν με τη μορφή συμπτωμάτων άγχους. Οι αυξημένες προσδοκίες του περιβάλλοντος για την επίδειξη ευαισθησίας και ενσυναίσθησης από τα κορίτσια μπορούν να οδηγήσουν στην εσωτερίκευση αντιλήψεων που απομακρύνουν τα κορίτσια από την αναγνώριση, έκφραση και ικανοποίηση πολλών δικών τους αναγκών προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των άλλων και να εξασφαλίσουν την αναγνώριση και αποδοχή, στην οποία έχουν μάθει να δίνουν ξεχωριστή αξία. Ωστόσο η δυσκολία αναγνώρισης των πραγματικών αναγκών του ατόμου, ο προσανατολισμός στην ικανοποίηση των αναγκών των άλλων, η αυξημένη ανάγκη αποδοχής από τους άλλους και η αποδιοργάνωση στην περίπτωση όπου αυτή η αποδοχή εκλαμβάνεται ως περιορισμένη, αποτελούν, σύμφωνα με σύγχρονες γνωσιακές θεωρίες, τη βάση της εκδήλωσης διαταραχών άγχους και κατάθλιψης (Hammen & Rudolph, 1996, Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γένεση ορισμένων μορφών παθολογικής συμπεριφοράς μπορεί να σχετίζεται με τον τρόπο κοινωνικοποίησης αγοριών και κοριτσιών. Η κοινωνικοποίηση αυτή καθοδηγείται από τις αντιλήψεις και τις προσδοκίες των φορέων κοινωνικοποίησης. Τα παιδιά είναι συνήθως παθητικοί αποδέκτες αυτών των προσδοκιών, στις οποίες προσπαθούν να ανταποκριθούν, προκειμένου να βιώνουν την αποδοχή από το περιβάλλον τους. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εσωτερικευμένες αυτές αντιλήψεις αποδεικνύονται δυσλειτουργικές για την πλήρωση των αναγκών του ατόμου και την ψυχική του ισορροπία. Επειδή οι αντιλήψεις αυτές, οι οποίες προσδιορίζονται από τις κοινωνικές προσδοκίες, είναι διαφορετικές στα δύο φύλα, ενδέχεται να διευκολύνουν την εκδήλωση διαφορετικών μορφών παθολογικής συμπεριφοράς σε αγόρια και κορίτσια. Σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως διευκολύνουν την εκδήλωση μιας ήδη υπάρχουσας βιολογικής προδιάθεσης, ενώ σε άλλες ενδέχεται να ευθύνονται εξ ολοκλήρου για την εμφάνιση της παθολογικής συμπεριφοράς.

Βιβλιογραφία

- American Psychiatric Association, (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed.)*. Washington, DC: Author.
- Bem S.L., (1974). «The measurement of psychological androgyny». *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155-162.
- Cloninger C., Christiansen K.O., Reich T. & Gottesman I., (1978). «Implications of sex differences in the prevalences of antisocial personality, alcoholism, and criminality for familial transmission». *Archives of General Psychiatry*, 35(8), 941-951.
- Earls F., (1987). «Sex differences in psychiatric disorders: origins and developmental influences». *Psychiatric Developments*, 5(1), 1-23.
- Hammen C. & Rudolph K.D., (1996). «Childhood depression». In E.J. Mash & R.A. Barkley (Eds.), *Child Psychopathology*, (pp. 153-195). New York: Guilford.
- Huston A.C., (1983). «Sex-typing». In E.M. Hetherington (Ed.), *Handbook of Child Psychology*, Vol. 4. *Socialisation, Personality and Social Development* (pp. 387-467), 4th ed., New York: Wiley.
- Κάκουρος Ε. & Μανιαδάκη Κ., (2002). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων - Αναπτυξιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Keenan K. & Shaw D., (1997). «Developmental and social influences on young girls' early problem behaviour». *Psychological Bulletin*, 121(1), 95-113.
- Kerig P.K., Cowan P.A. & Cowan C.P., (1993). «Marital quality and gender differences in parent-child interaction». *Developmental Psychology*, 29, 931-939.
- Malatesta C.Z. & Haviland J., (1982). «Learning display rules: The socialization of emotion expression in infancy», *Child Development*, 53, 991-1003.
- Maniadaki K., Sanuga-Barke E. & Kakouros E., (2003). «Trainee nursery teachers' perceptions of Disruptive Behaviour Disorders; The effect of sex of child on judgements of typicality and severity». *Child: Care, Health and Development*, 29, 6, 433-440.
- Maniadaki K., Sonuga-Barke E. & Kakouros E., (2001, August). *Social attributions for externalising behaviour patterns in boys and girls*. Oral presentation at the 20th International Human Science Research Conference, Tokyo, Japan.
- Prior P.M., (1999). *Gender and Mental Health*, N.Y.: New York University Press.
- Robins L.N., Helzer J.E., Weissman M.M. et al., (1984). «Lifetime prevalence of specific psychiatric disorders in three sites». *Archives of General Psychiatry*, 41, 949-958.
- Simpson A.E. & Stevenson - Hinde J., (1985). «Temperamental characteristics of three - to four - year-old boys and girls and child-family interactions». *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26(1), 43-53.
- Smetana J.G., (1989). «Toddlers' social interactions in the context of moral and conventional transgressions in the home». *Developmental Psychology*, 25(4), 499-509.
- Timmers M., Fischer A.H. & Manstead A.S.R., (1998). «Gender differences in motives for regulating emotions». *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(9), 974-985.
- World Health Organization, (1993). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioral Disorders*. Geneva: World Health Organization.
- Zahn-Waxler C., (1993). «Warriors and warriers: Gender and Psychopathology». *Development and Psychopathology*, 5, 79-89.